

УДК 341.01

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.4>**Т. А. Грабович**

кандидат юридичних наук

“RESTITUTIO IN INTEGRUM” ТА “RESTITUTIO IN PRISTINUM” У ДОКТРИНІ ТА ПРАКТИЦІ ПРАВА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності реституції як форми відшкодування шкоди за вчинення міжнародно-протиправного діяння держави й характеристиці основних форм реституції. Встановлено, що держава, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана його припинити, ліквідувати правові й матеріальні наслідки вчинення такого діяння та забезпечити повну компенсацію заподіяної шкоди. Реституція спрямована на ліквідацію наслідків вчиненого міжнародно-протиправного діяння держави й забезпечення *status quo ante*, тобто відновлення колишнього стану, що існував до вчинення міжнародно-протиправного діяння. Обґрунтовано першість реституції серед інших форм відшкодування шкоди положеннями ст. 34 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., що визначає форми відшкодування, ст. 36, яка встановлює обов'язок держави, яка вчинила протиправне діяння, відшкодувати шкоду, наскільки така шкода не відшкодовується реституцією, а також рішенням Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про фабрику в Хожуві (Німеччина проти Польщі). Визначено наявність двох основних форм реституції: реституцію в натурі (“*restitutio in integrum*”) та реституцію (“*restitutio in pristinum*”). Реституція в натурі полягає у відновленні колишнього матеріального становища, що існувало до вчинення міжнародно-протиправного діяння, до прикладу, звільнення затриманих; передачі суден або окремих видів майна, включаючи документи, твори мистецтва. Реституція являє собою відновлення нематеріальних прав, до прикладу, припинення незаконної окупації, анулювання законодавчих, виконавчих, адміністративних і судових актів та інше. Проаналізовано практику міжнародних судових органів, зокрема, рішення Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини, міжнародних арбітражів щодо застосування реституції як форми відшкодування шкоди. Зроблено висновок, що для відшкодування відповідальною державою заподіяної шкоди може бути необхідним застосування як окремих форм відшкодування (реституції, компенсації, сатисфакції), так і сукупності таких форм, що залежить від сутності первинного міжнародно-правового зобов'язання, обсягу заподіяної шкоди, інтересів потерпілої держави й вимог розумності й справедливості.

Ключові слова: реституція в натурі, реституція, міжнародна відповідальність держави, відшкодування шкоди, Статті про відповідальність держав 2001 р.

Постановка проблеми. Реституція сягає своїм корінням ще римського права, за яким вона вважалася відшкодуванням, яке претор надавав із метою відновлення ситуації, що існувала до завдання протиправної шкоди, наприклад, скасовуючи контракт, укладений шляхом шахрайства або примусу [1, с. 972]. Сучасне міжнародне право визнає принцип, згідно з яким порушення міжнародно-правового зобов'язання держави тягне за собою зобов'язання забезпечити відшкодування

в адекватній формі. Форми відшкодування є способом здійснення, з одного боку, зобов'язання повного відшкодування шкоди, а з іншого, – права на таке відшкодування. Такими формами є реституція, компенсація та сатисфакція, що знаходяться в певному взаємозв'язку й кожна з них може бути використана або сама по собі, або в поєднанні з іншими формами [2, с. 211].

У статті 34 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. (далі – Статті 2001 р.), що визначає форми відшкодування, реституція

закріплена на першому місці серед інших форм відшкодування. Примат реституції як форми відшкодування додатково підтверджується і статтею 36 Статей 2001 р., яка встановлює обов'язок держави, яка вчинила протиправне діяння, відшкодувати шкоду, наскільки така шкода не відшкодовується реституцією. Пріоритет реституції був підтверджений ще Постійною палатою міжнародного правосуддя у справі про фабрику в Хожуві (Німеччина проти Польщі) (1927 р.) [3], яка заявила, що відповідальна держава «зобов'язана відновити підприємство і, якщо це неможливо, виплатити його вартість на момент компенсації, причому ця вартість грає роль реституції, яка виявилася неможливою» [4, с. 116]. Під час застосування реституції на практиці виникають різноманітні складнощі, що зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення її сутності й особливостей, а також визначення співвідношення з іншими формами відшкодування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти міжнародно-правової відповідальності держав ставали предметом детального розгляду низки вчених і практиків, серед яких слід назвати таких як Р. Аго, С.Ф. Амерасінг, В.Ф. Антипенко, С.С. Андрейченко, К.А. Важна, В.А. Василенко, К.О. Дейкало, О.В. Задорожній, А. Зайберт-Фор, І.І. Лукашук, Дж. Кроуфорд, Д. Макголд-рік, С. Оллесон, А. Пеллет, М. Соренсен та інші. Разом із тим питання, що виникають у зв'язку із застосуванням реституції як форми відшкодування шкоди за міжнародно-протиправне діяння держави не знайшли достатнього відбиття.

Як відзначає Ю.Ю. Блажевич, на рівні теорії міжнародного права інститут реституції вивчений на пострадянському просторі, в тому числі в Україні, не досить глибоко. У радянській науці міжнародного права й в науці міжнародного права на пострадянському просторі сформувалося доктринальне уявлення про юридичну основу інституту реституції, згідно з яким «юридична підстава реституції полягає в порушенні сторонами збройного конфлікту законів і звичаїв війни, захопленні й вивезенні з окупованої території власності противника». Водночас реституція

розглядається в прямому зв'язку з питанням про відповідальність держави за агресію [5, с. 128]. Тому **мета статті** полягає у визначенні на підставі аналізу сучасної міжнародно-правової доктрини й практики сутності форм реституції як форми відшкодування шкоди за вчинення міжнародно-протиправного діяння держави.

Виклад основного матеріалу. Реституція визнана першою формою відшкодування шкоди за вчинення міжнародно-протиправного діяння та передбачає відновлення ситуації, що існувала до його вчинення. За висловлюванням І.І. Лукашука, реституція є «ніби першою формою відшкодування, оскільки під час розв'язання проблеми відшкодування насамперед виникає питання про можливість відновити ситуацію, що існувала до протиправного діяння» [2, с. 214].

Комісія міжнародного права ООН (далі – КМП ООН) відзначає, що концепція реституції не має універсального визначення та виділяє із цього приводу два основні підходи. Відповідно до першого, реституція полягає у відновленні *status quo ante*, тобто ситуації, що існувала до вчинення протиправного діяння. Згідно з другим підходом, реституцією є встановлення або відновлення ситуації, яка існувала б, якби протиправне діяння не було скоєно. Перше визначення є вужчим і не містить компенсацію, яка, можливо, належала б потерпілій стороні за зазначені збитки, наприклад, через неможливість використання неправомірно затриманих товарів, які згодом були повернуті. Друге визначення вбудовує в концепцію реституції інші елементи повного відшкодування та визначає реституцію як форму відшкодування та підкреслює загалом зобов'язання з відшкодування [4, с. 116].

Про наявність певної невизначеності щодо основоположних положень концепції реституції пише і К. Грей, за думкою якої більш проблематичним є визначення, згідно з яким реституція повинна відновити ситуацію, яка могла б існувати, якби незаконне діяння не було вчинене. Ця формула як така була прийнята у справі щодо заводу в Хожуві, але вона спричиняє спекуляції щодо того, якою була б ситуація, якби протиправного діяння не

сталось. Відповідно, КМП ООН вирішила прийняти вужче й простіше визначення, згідно з яким реституція полягає у відновленні *status quo ante*, тобто ситуації, яка існувала до виникнення протиправного діяння. Ця остання форма реституції може бути доповнена компенсацією де це є необхідним для забезпечення повного відшкодування [6, с. 590].

З цього приводу А. Танзі вказує, що термін реституція в широкому розумінні може розглядатися як синонім репарації, що охоплює всі заходи, які потерпіла держава може очікувати від відповідальної держави за протиправні діяння з метою «ліквідації всіх наслідків протиправного діяння та відновлення ситуації, яка, напевно існувала б, якби це діяння не було вчинено». З позиції вузького розуміння реституція є синонімом реституції в натурі – *restitutio in integrum* – і означає досягнення *status quo ante* [1, с. 972].

Дж. Кроуфорд зазначає, що реституція як лише одна з можливих форм відшкодування шкоди вимагає лише відновлення статусу *quo ante*. Такі аспекти, як втрата прибутку чи втрачені очікування можуть бути компенсованими, але вони не є частиною процесу реституції як такі [7, с. 511].

Реституції присвячена стаття 35 Статей про відповідальність держав 2001 р., де встановлюється, що «Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, якщо тією мірою, в якій реституція: а) не є матеріально неможливою; б) не тягне за собою тягар, що є абсолютно непропорційним вигоді від отримання реституції замість компенсації».

Визначення реституції, надане в статті 35 сфокусовано, на оцінці фактичної ситуації та не вимагає гіпотетичного вивчення питання про те, якою була б ситуація, якби не було скоєно протиправне діяння. Зрозуміло, що для забезпечення відшкодування заподіяної шкоди в повному обсязі може знадобитися, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена компенсацією [4, с. 116].

Далі зупинимось на формах реституції. У доктрині розрізняють дві форми рес-

титуції: реституцію в натурі (*“restitutio in integrum”*) і ресторачію (*“restitutio in pristinum”*) [2, с. 214].

К. Грей пише: «Реституція приймає дві основні форми: матеріальну й правову» [6, с. 590]. В.А. Василенко виділяє «субституцію» як окрему форму, під якою розуміє «заміну неправомірно знищеного або пошкодженого майна, будівель, творів мистецтва й так далі подібними й рівноцінними предметами» [8, с. 214].

Реституція в натурі (*restitutio in integrum*) полягає у відновленні колишнього матеріального становища. Д.Б. Левін вказував: «Реституція є відновленням попереднього стану речей, в тому числі відновленням матеріальних цінностей в натурі <...>» [9, с. 115]. Так, реституція може приймати форму матеріального відновлення, до прикладу, звільнення затриманих; передачі державі заарештованої особи; реституції суден або окремих видів майна, включаючи документи, твори мистецтва, акціонерні сертифікати тощо [4, с. 117]. Міжнародний арбітраж по справі *ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Hungary* (2006 р.) відзначив, що «що реституція в натурі є кращим засобом захисту в разі вчинення міжнародно-протиправного діяння» [10].

Вимоги щодо реституції викрадених і вивезених предметів національної культурної спадщини – творів мистецтва, реліквій, архівних документів – висувуються з боку ряду держав до колишніх метрополій. У відповідь на їх постійну вимогу Генеральна Асамблея ООН прийняла кілька відповідних резолюцій. Наприклад, у резолюції № 3187 від 18 грудня 1973 р. «Повернення творів мистецтва країнам-жертвам експропріації», прийнятої XXVIII сесією Генеральної Асамблеї ООН, вказується, що «у зв'язку з масовим і майже безоплатним вивозом предметів мистецтва з однієї країни в іншу, часто в результаті колоніальної або іноземної окупації», необхідне «якнайшвидше й безоплатне повернення кожній країні належних їй предметів мистецтва, пам'ятників, музейних експонатів, рукописів і документів іншою країною тою мірою, в якій представляється справедливе відшкодування заподіяваної шкоди» [5, с. 129].

Так, у справі щодо храму Преах-Віхеар між Камбоджею та Таїландом (1962 р.) Міжнародний Суд ООН (далі – МС ООН) встановив, що храм Преах-Віхеар, розташований на територіях, що знаходяться під суверенітетом Камбоджі, й відповідно до цього Таїланд зобов'язаний повернути Камбоджі всі скульптури,obelіски, частини монументів, копії з піщаника й старовинну кераміку, які з моменту окупації храму Таїландом у 1954 р. могли бути вивезені з храму або прилеглої до нього території тайською владою [11, с. 73].

У Консультативному висновку щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованих палестинських територіях від 2004 р. МС ООН зазначив, що Ізраїль шляхом реституції зобов'язаний повернути землю, сади, оливкові гаї та інше нерухоме майно, вилучене в будь-якої фізичної чи юридичної особи для будівництва стіни на окупованій палестинській території тією мірою, в якій це не було б матеріально неможливим [12, с. 153].

Друга форма реституції – ресторація (*restitutio in pristinum*) – являє собою відновлення нематеріальних прав. Сюди відносять припинення незаконної окупації, анулювання законодавчих, виконавчих, адміністративних і судових актів і ін. [2, с. 215].

Нерідко вживають термін «юридична реституція» чи «правова реституція» в тих випадках, коли реституція вимагає або припускає зміну юридичної ситуації або в рамках правової системи відповідальної держави, або в її правових відносинах із потерпілою державою. Такі випадки містять відгук, скасування або зміну конституційного або законодавчого положення, прийнятого в порушення норми міжнародного права, анулювання або перегляд адміністративних або судових заходів, неправомірно прийнятих щодо будь-якої особи або майна іноземця, або вимогу про прийняття відповідних заходів (наскільки це дозволено міжнародним правом) із припинення дії будь-якого договору [4, с. 117].

До прикладу, у справі Мартіні (1930 р.) арбітраж вирішив, що Венесуела була зобов'язана скасувати рішення місцевого суду, яке порушувало договірні зобов'язання перед Італією. Іншим прикладом справи щодо правової реституції

є справа *El Salvador v. Nicaragua* (1917 р.) де було доведено, що ситуація, яка існувала до укладання договору, що порушувала зобов'язання з міжнародного права, повинна бути відновлена [6, с. 591].

У справі братів Лагранд (Німеччина проти Сполучених Штатів Америки) (2001 р.) Німеччина домогалася правової реституції у формі анулювання національних судових рішень і стверджувала, що США затримали, здійснювали правосуддя та засудили до смертної кари двох громадян Німеччини, не забезпечивши консульського доступу в порушення Віденської конвенції про консульські зносини [13]. У справі щодо ордеру на арешт від 11 квітня 2000 р. (Демократична Республіка Конго проти Бельгії) (2002 р.) МС ООН шляхом реституції наказав Бельгії скасувати ордер на арешт, виданий тодішньому міністру закордонних справ Демократичної Республіки Конго [14].

Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі Ласка й Ліка проти Албанії (2010 р.) встановив, що повторне слухання справи або її відновлення у випадку відповідного прохання від позивача є належним способом виправлення порушення, що відповідає положенням ст. 35 Статей про відповідальність» [15, с. 75].

У деяких випадках може застосовуватися як матеріальна, так і юридична реституція. В інших випадках міжнародний суд або трибунал може шляхом визначення юридичного положення з обов'язковою силою для сторін винести постанову, рівносильну реституції в іншій формі. Термін «реституція» містить будь-які дії, які має вжити відповідальна держава для відновлення ситуації, яка склалася в результаті міжнародно-протиправного діяння [4, с. 117].

КМП ООН відзначає, що, незважаючи на труднощі, з якими може зіткнутися реституція на практиці, держави нерідко наполягають саме на ній, надаючи перевагу перед компенсацією. Дійсно, в певних випадках, особливо коли застосовуються імперативні норми, реституція може знадобитися для виконання первинного зобов'язання [4, с. 116].

У деяких випадках під час скоєння певної категорії протиправних діянь у потерпілої держави не залишається вільного вибору

форми відшкодування та вона повинна обрати реституцію. Так, коли йдеться про життя чи свободу особи або право самовизначення, неможливо для потерпілої держави лише взяти гроші за вчинене порушення [6, с. 593].

Форма відшкодування може залежати від порушеного первинного міжнародно-правового зобов'язання, та, відповідно, можливість вибору реституції залежить від конкретного порушеного зобов'язання. Певні зобов'язання легше піддаються реституції, ніж інші: держави легше сприймають реституцію у випадку незаконного захоплення території або історичної власності, ніж у разі експропріації майна, що перебуває в іноземній власності [6, с. 594].

К. Грей акцентує увагу на питанні про першість реституції серед інших форм відшкодування в контексті питання первинних норм міжнародного права. Так, за думкою авторки, питання впливу первинних норм на першість або доступність реституції залишається суперечливим, зокрема у випадку експропріації майна, що перебуває в іноземній власності. «Щодо цього питання спостерігалось чітке розподілення думок між розвинутими державами й країнами, що розвиваються, що спричинило серйозні труднощі для КМП ООН. Ця суперечка знайшла своє відбиття у відмінних рішеннях у справах *TOPCO v. Libya* (1977 р.) і *BP v. Libya* (1974 р.). У першій справі Трибунал підтримав першість реституції у випадках експропріації на підставі справи Хожувської фабрики й арбітражної практики. У другій справі Трибунал визнав експропріацію особливим випадком і те, що загальні правила й рішення про реституцію не були авторитетними в цій сфері. Аналіз судової та арбітражної практики й практики держав щодо експропріації приводять до висновку про відсутність підтвердження про першість реституції у випадках націоналізації. У Статтях, прийнятих у 2001 р., КМП ООН не повинна була безпосередньо розв'язувати це питання, оскільки вона мала справу лише із загальними правилами, а не з первинними зобов'язаннями» [6, с. 595].

Висновки. Держава, що вчинила міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана його припинити, ліквідувати правові

й матеріальні наслідки вчинення такого діяння та забезпечити повну компенсацію заподіяної шкоди. Реституція, що визнана першою формою відшкодування шкоди, спрямована на ліквідацію наслідків вчиненого міжнародно-протиправного діяння держави й забезпечення *status quo ante*, тобто відновлення колишнього стану, що існував до вчинення міжнародно-протиправного діяння. У «найпростішій формі це передбачає такі дії, як звільнення неправомірно затриманих осіб або повернення неправомірно арештованого майна. В інших випадках реституція може бути складнішим актом» [4, с. 116]. Реституція може приймати форму матеріального відновлення ("restitutio in integrum"), зокрема повернення території, осіб, майна, або нематеріального відновлення ("restitutio in pristinum"), зокрема зміни юридичної ситуації.

Для відшкодування відповідальною державою заподіяної міжнародно-протиправним діянням шкоди, що має на меті ліквідувати наслідки такого діяння, може бути необхідним застосування як окремих форм відшкодування (реституції, компенсації, сатисфакції), так і сукупності таких форм, що встановлюється в кожному випадку, виходячи із сутності первинного міжнародно-правового зобов'язання, порушеного міжнародно-протиправним діянням, обсягу заподіяної шкоди, інтересів потерпілої держави й вимог розумності й справедливості.

Список використаної літератури:

1. Tanzi A. Restitution. *Max Planck Encyclopedias of International Law*. 2012. Vol. 10. P. 972–976.
2. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
3. Factory at Chorzów. *Germany v Poland. Jurisdiction. Judgment. PCIJ Series A. No 9. ICGJ 247 (PCIJ 1927)*.
4. Проекты статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния с комментариями к ним. *Ежегодник комиссии международного права*. 2001. Том II. Часть вторая. A/CN.4/SER.A/2001/ADD.1 (PART 2). С. 32–174.
5. Блажевич Ю.Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння :

- дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2006. 205 с.
6. Gray C. The Different Forms of Reparation: Restitution. *The Law of International Responsibility* / eds. J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson. 2010. P. 589–597.
 7. Crawford J. *State Responsibility: The General Part*. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 912 p.
 8. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения. Киев : Вища школа, 1976. 267 с.
 9. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. Москва : Междунар. отношения, 1966. 152 с.
 10. ICSID. *ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Republic of Hungary*. Case No. ARB/03/16. Award. 2 October 2006.
 11. Дело о Храме Преах-Вихеар (существо спора). Решение от 15 июня 1962 г. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда ООН 1948–1991. UN Doc ST/LEGISER.FII.
 12. Advisory opinion of the International Court of Justice on the Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. ICJ Rep. 2004. 136 p.
 13. *La Grand (Germany v. United States of America)*. Merits. 2001. I.C.J. 466.
 14. Arrest Warrant of 11 April 2000. DRC v. Belgium. ICJ Rep. 2002 p. 3.
 15. ECHR. *Case of Laska And Lika V. Albania*. Applications No. 12315/04 and 17605/04. *Judgment*. 20 July 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-98349%22>}.

Hrabovych T. “Restitutio in integrum” and “restitutio in pristinum” in the doctrine and practice of the law of international responsibility

The article is devoted to the essence of restitution as a form of reparation for internationally wrongful acts of the state and the characteristics of forms of restitution. It is established that the state that committed an internationally wrongful act is obliged to cease that act, eliminate the legal and material consequences of such an act and provide full reparation for the damage caused. Restitution is aimed at eliminating the consequences of an internationally wrongful act of the state and ensuring the status quo ante, i.e. the situation that existed prior to the occurrence of the wrongful act. The primacy of restitution among other forms of reparation is confirmed by provisions of Art. 34 Articles on the responsibility of states for internationally wrongful acts of 2001, Art. 36, as well as by the decision of the Permanent Chamber of International Justice in the case of the factory in Chorzow (Germany v. Poland). The existence of two main forms of restitution was determined: restitution in kind (“restitutio in integrum”) and restoration (“restitutio in pristinum”). Restitution in kind is the restoration of the former material situation that existed before the commission of an internationally wrongful act, for example, the release of detainees; transfer of ships or certain types of property, including documents, works of art. Restitutio in pristinum provides for the restoration of intangible rights, for example, the cessation of illegal occupation, the annulment of legislative, executive, administrative and judicial acts, and others. The practice of international judicial bodies in particular, the decisions of the UN International Court of Justice, the European Court of Human Rights, international arbitrations on the use of restitution as a form of compensation is analyzed. It is concluded that the aim of full reparation may entail separate forms of reparation (restitution, compensation or satisfaction) or a set of such forms, depending on the nature of the primary international legal obligation, the amount of damage, the interests of the injured state and the requirements of reasonableness and fairness.

Key words: *restitution in kind, restoration, reparation, international responsibility of state, Articles on the responsibility of states (2001).*